

Saiko kansankirkko politisoitua?

JAAKKO OLAVI ANTILA

Kirkon asema on nykyaikana varsin selvä. Kansan rakkaus kannattaa sitä ja sentähden se on *kansankirkko*. Tuleeko se tällöisenä pysymään, riippuu itse kirkosta. Keskinäiset riidat puolueiden välillä eivät enään, sen ymmärtää kukin, saa häiritä yhteistä työtä.¹

Näin kirjoitti pastori Elis Bergroth *Vartija*-lehdessä vuonna 1889. Hänen mielestään luterilaisen kirkon luonne kansankirkkona vaati yhtenäisyyttä, jota puolueiden tai ryhmäkuntien ei tullut häiritä. Tämä kanta ei tosin rajoittanut Bergrothin omaa poliittista toimintaa, mutta hän tuli näin määritelleeksi kansankirkon ja erilaisten mielipideryhmittymien keskinäistä suhdetta.² Kun poliittiset puolueet aktivoituivat 1960- ja 1970-lukujen vaihteessa kirkollisissa vaaleissa, Bergrothin sanat tulivat jälleen ajankohtaisiksi. Pelkona oli, että kirkosta tulisi puolueiden taistelutanner ja että puolueet puuttuisivat kirkon sisäisiksi katsottuihin asioihin. Keskustapuolueen sisälläkin muistutettiin seurakuntavaaleihin valmistauduttaessa, että vaikka puolueen tuli aktiivisesti osallistua vaaleihin, kirkkovaltuustoista ei sentään saanut tulla kunnanvaltuustojen kopioita.³

Reilut puoli vuosisataa aiemmin oli kuitenkin eletty aikaa, jolloin kirkolliskokous oli ollut jäsenistöltään lähes säätyvaltiopäivien kopio.⁴ Tätä valtiollisen ja kirkollisen päätöksenteon yhteyttä ei ollut vielä 1800-luvun lopulla suuremmin kyseenalaistettu.⁵ Eduskuntaudistuksen jälkeen kirkolliskokouksen ja valtiopäivien välinen yhteys oli heikentynyt välittömästi ja pysyvästi. Tultaessa 1970-luvulle yhteys oli käytännössä katkenut.⁶ Miksi juuri tuolloin heräsi keskustelu kirkon politisoitumisesta, siitä, että poliittiset puolueet alkaisivat määrätä kirkossa?

Samoja käsitteitä, joilla 1970-luvulla keskusteltiin kirkon politisoitumisesta, ei luonnollisestikaan ollut vielä käytössä 1800-luvun lopulla. Karl Lamprecht otti saksan kielessä käyttöön *Politisierung*-substantiivin vasta vuonna 1907, minkä jälkeen se alkoi levitä vähitellen suomen kieleen. Itse asiassa myös termi 'politiikka' vakiintui Suomessa vasta 1910-luvulta lähtien.⁷ Käsitteiden ohella puolueet ja puoluepolitiikka olivat muuttuneet vuosikymmenten kuluessa. Puolueet olivat olleet 1800-luvun lopulla paljolti verrattain maltillisia mielipide-eroja säätyvaltiopäivien sisällä, eivät vahvoja organisaatioita, jotka olisivat määränneet edustajien mielipiteitä. Ajatusta puoluejärjestöistä oli päinvastoin kavahdettu yleisesti valtiollisessakin päätöksenteossa.⁸ Sen sijaan 1960-luvun lopulla puolueiden asema virallistui ja vahvistui uuden puoluelain myötä. Myös kirkkopoliitiikka oli asialistalla, kun puolueet tuolloin perustivat asiantuntijatoimikuntia ja laativat erityisohjelmia. Kaiken lisäksi puolueiden väliset ristiriidat olivat tuolloin kärjistyneitä, ja kirkon asema näytti uhatulta uusvasemmistolaisuuden noustessa.

Paitsi puolueet myös kirkko oli muuttunut. Elis Bergrothin ja monien muiden pappismiesten ajatukset olivat kantaneet hedelmää, ja Suomen evankelis-luterilainen kirkko nähtiin 1800-luvun lopulta lähtien entistä selkeämmin nimenomaan *kansankirkkona*.⁹ Monet teologiset ja historialliset tekijät – eivät vähiten regimenttiopin tulkinnat – ovat vaikuttaneet siihen, millaiseksi luterilaisen kirkon ja poliittisten puolueiden keskinäinen suhde on haluttu. Seuraavassa keskityn lyhyesti vain yhteen tekijään, nimittäin siihen, miten yhden lisämääreen – kansan – liit-

täminen kirkon käsitteeseen on vaikuttanut kirkon ja puolueiden keskinäisten suhteiden määrittelyyn. Mikä osa ajatuksella *kansankirkosta* oli siinä, että suhtautuminen politisoitumiseen oli kirkossa ongelmallinen 1970-luvulla? Toki kansankirkkokin on hyvin monimuotoinen käsite, jonka tulkinnot ovat historian kuluessa muuttuneet.¹⁰ Käsitellen tässä vain tiettyjä kansankirkkoajattelun puolia.

Valtiokirkkojärjestelmälle tyypillinen ajatus kirkon ja esivallan yhteydestä oli vielä 1880-luvulla vallalla maalaisväestön parissa. Kun samaan aikaan kirkkokritiikki voimistui sivistyneistön piirissä, sosiaaliselta taustaltaan talonpoikaistunut papisto alkoi löytää hengenheimolaisensa sivistyneistön sijaan entistä selvemmin talonpoikaissäädyistä. Muutenkin itsenäinen talonpoika pääsi kansallisessa kuvastossa kultakehyksiin kansakunnan ytimen edustajana.¹¹ Nojautuminen talonpoikaistoon ei kuitenkaan suoraan tarkoittanut rajanvetoa esivallaltaan, koska talonpoikaisten kansan parissa vallinneet *valtiokirkolliset* ajatukset saivat osaltaan papiston nojautumaan tähän *kansan* perustaksi katsottuun väestönosaan ja vahvistivat ajatusta kansankirkosta.¹²

Vaikka kansan edustaminen joutui 1800-luvun jälkipuoliskolla poliittisen kilpailun kohteeksi, kirkkoa suojasi valtiollinen järjestys, jonka puitteita taas turvasi hallitsijan hahmo Pietarissa.¹³ Tilanne muuttui ensin routavuosina, kun puoluetaiskelu repi kirkkoakin, ja lopulta tsaarin kaaduttua, kun syntynyttä valtatyhjiötä täyttämään ei löytynyt yhtenäistä kansaa.¹⁴ Elis Bergrothin mainitseman ”kansan rakkauden kannatteleman” koko kansan kirkon raunioista nousi kuitenkin ajatus kirkosta kansakunnan eheyttäjänä. Tämän tehtävän voi nähdä jatkumona sille kansallisen eheyttämisen päämäärälle, johon Suomalainen puolue ja puolueessa vaikuttaneet lukuisat papit olivat pyrkinet.¹⁵ Koska kansa oli osoittautunut kaikkea muuta kuin yhtenäiseksi, kirkon johto ei voinut nojautua siihen koko painollaan. Pikemminkin kirkon tehtäväksi nähtiin rakentaa kansan yhtenäisyyttä. Puoluepolitiikka taas oli laajentunut valtiopäivien turvallisesta kehikosta kansalaisyhteiskuntaan ja liittynyt selvästi kansan sisäisiin jakolinjoihin. Näiden muutosten

myötä puoluepolitiikka oli kansankirkkoajattelun näkökulmasta aiempaakin arempi asia.

Seuraavien vuosikymmenten tapahtumat olivat kuitenkin omiaan uudelleen vahvistamaan papiston piirissä myönteistä käsitystä kansasta: vuoden 1923 uskonnonvapauslaki ei johtanut pelättyyn massaeroon kirkosta, ja erityisesti toisen maailmansodan rintamakokemukset sekä SDP:n kasva-va kirkkomyönteisyys loivat pohjaa myönteiselle käsitykselle kansasta.¹⁶ Kysymys kirkon ja poliittisten puolueiden suhteesta oli kuitenkin polttava ja haasteellinen myös tällaiselle kansaan luottavalle ajattelulle, koska siihen oli perinteisesti liittynyt

- 1 Bergroth 1889, 391.
- 2 Bergrothin poliittisesta toiminnasta ks. Mustakallio 1983, 42–43, 57–60.
- 3 KMA KPA Ja SV 1974– ”Mitä on keskustalainen kirkko- ja seurakuntapolitiikka”, 1; Antila 2010, 248, 264.
- 4 Juva 1976, 39–40.
- 5 Kirk.kok. ptk. 1876 & 1886; Murtorinne 1964, 215–216; Veikkola 1990, 485–486.
- 6 Juva 1976, 41–44.
- 7 Palonen 1989, 228–230; Palonen 2003, 473, 494–495.
- 8 Mustakallio 1983, 21; Alapuro & Stenius 1987, 34; Huhta 2001, 42; Aarnio 2003, 429, 431, 461.
- 9 Juva 1960; Murtorinne 1978a, 279–280; Murtorinne 1998, 389–391.
- 10 Kansankirkkokäsitteen eurooppalaista historiaa on tiiviisti esittänyt Pirinen 1976.
- 11 Juva 1960, 156–157, 175; Mustakallio 1983, 22, 24; Murtorinne 1998, 387; Siltala 1999, 123; Liikanen 2003, 292.
- 12 Juva 1960, 217, 242; Murtorinne 1978a, 277; Huhta 1999, 20–21.
- 13 Liikanen 1987, 126; Alapuro 1999, 113; Liikanen 2003, 279–281.
- 14 Murtorinne 1964; Juva 1976, 30, 41; Veikkola 1980, 51; Mustakallio 1983, 34, 48; Haapala 1995, 23, 151–152, 241; Ylikangas 1999, 15–16; Haapala 2009, 20; Huttunen 2009, 212.
- 15 Seppo 1976, 124; Seppo 1977, 69; Murtorinne 1978a, 280; Murtorinne 1978b, 134; Mustakallio 1983, 136–137, 164, 168, 171, 465; Veikkola 1990, 486, 489; Haapala 1995, 146; Seppo 1999, 12–13, 16, 20–21; Lauha 2005, 27; Innanen 2009, 167. Pyrkimys vaalia kansakunnan yhtenäisyyttä oli tuttua myös Ruotsin kirkollisessa keskustelussa 1900-luvun alussa. Blücker 2000, 154–156.
- 16 Klemelä 1977, 96; Murtorinne 1995, 234, 277; Innanen 2009, 167.

kriittisyys kristittyjen omia vaaliliittoja kohtaan.¹⁷ Kansaa edustaneisiin puolueisiin katsottiin voivan, ääriivasemmistoa lukuun ottamatta, luottaa valtakunnanpolitiikassa, eikä kirkon johdon mukaan valtiollisiin ja kunnallisiin vaaleihin tarvittu omia kristittyjen listoja. Samalla oli vältettävä kuvaa, että kansankirkko asettuisi jonkin tietyn puolueen kannattajaksi.¹⁸ Norjassa kristillinen puolue sai vastaansa Oslon piispan Eivind Berggravin, jonka mukaan kansankirkkoon ei sopinut uskon ja tietyn puolueen samastaminen keskenään.¹⁹ Yhtä kielteinen oli myöhemmin arkkipiispa Martti Simojoen reaktio Suomen Kristilliseen Liittoon. Sen toiminta oli monien näkyvien kirkon edustajien mielestä vaarassa samastaa kirkon yhteen puolueeseen.²⁰ Elis Bergrothin sanat olivat edelleen ajankohtaiset: koko kansaa palvelevaa kirkkoa ei tullut hajottaa puoluepolitiikalla.

Toisen maailmansodan jälkeen perinteisiä kansan eheyttämispyrkimyksiä voi nähdä siinä, että pappeja vaadittiin pois politiikasta tai että kansankirkon tehtäväksi katsottiin etsiä yhteyttä kaikkiin kansalaispiireihin, erityisesti työväestöön.²¹ Sodan melskeissä alkoi kuitenkin myös siirtymä nationalistisesti värittyneestä kansankirkkoajattelusta demokraattisuuden leimaamaan kansankirkollisuuteen.²² Jatkosodan aikana silloinen pastori Martti Simojoki määritteli kansankirkon tehtävää ja tulevia haasteita tunnetussa alustuksessaan yksityisluonteisessa pappeinkokouksessa Käpylän kirkossa. Hänen mukaansa kirkon hallintoa tuli ensinnäkin uudistaa siten, että mahdollisimman monella olisi mahdollisuus osallistua päätöksentekoon. Kirkon tuli myös pyrkiä saattamaan evankeliumi yhteiskuntaelämän eri alojen ratkaisujen pohjaksi.²³

Ensin mainittu päämäärä ilmentää myönteistä käsitystä kansasta. Kansankirkkoajattelun mukaisesti kansaan haluttiin luottaa myös kirkon päätöksentekijänä, ja entistä laajemmat joukot pyrittiin saamaan mukaan kantamaan vastuuta kirkosta. Tällä päämäärällä oli kuitenkin myös kääntöpuolensa. Sen mukana avattiin ovia kirkollisiin vaaleihin myös valtakunnanpolitiikassa toimineille puolueille. Heräsi kysymys, saattoiko valtakunnanpolitiikassa luotettuihin puolueisiin luottaa myös kirkon

omassa päätöksenteossa. Oliko jo muutenkin sisäisesti polarisoitunut kirkko muuttumassa puolueiden taistelutantereeksi?

Jälkimmäinen Simojoen ilmaisema tavoite, kirkon yhteiskunnallinen aktivoituminen, sisälsi puolestaan mahdollisuuden, että kirkko lähenisi yhteiskunnallisena kannanottajana jonkin tietyn puolueen ohjelmallisia tavoitteita. Tapahtuisi sama kuin kirkon johdon kritisoimassa kristillisen puolueen mallissa: kirkko yhdistettäisiin johonkin puolueeseen. Molemmat Simojoen mainitsemat kansankirkolliset tavoitteet, jotka toisen maailmansodan jälkeen saivat kirkossa näkyvyyttä, olivat samalla mahdollinen uhka kansankirkon tehtävälle yhteiskunnan eheyden tukijana ja yhteisönä, joka voisi sulkea sisäänsä laajat kansalaispiirit. Kansankirkkoajattelussa oli sisäänrakennettuja jännitteitä, jotka välillisesti tulivat esiin 1960- ja 1970-lukujen vaihteessa voimistuneessa politisoitumiskeskustelussa.

Olen väitöskirjassani erottanut kaksi kirkon politisoitumisen muotoa. Merkityksistä toinen on kirkon organisaation puoluepoliittinen suuntautuminen. Se sai yksimielisen tuomion, ja ajatus kansankirkosta mitä ilmeisimmin helpotti entisestään tuomion langettamista: koko kansan kirkko ei saanut asettua jonkin yksittäisen poliittisen suuntauksen tukijaksi.²⁴ On huomattava, että ajatus *kansan* edustamisesta ruokki puoluevastaisuutta valtakunnanpolitiikassakin vielä 1900-luvulla.²⁵ Koko kansan edustuslaitoksesta ei tämän ajattelutavan mukaan voinut tulla enemmistönä olleiden puolueiden ohjelman tahdotonta toteuttajaa, vaan sen oli säilytettävä itsenäisyytensä. Sitä suuremmalla syyllä kansankirkon ei tullut ryhtyä jonkin poliittisen suuntauksen liittolaiseksi. Käytännössä poliittinen liittoutumattomuus ei kuitenkaan ollut yksinkertainen asia. Toisen maailmansodan jälkeen työmies oli korvannut 1800-luvun lopun itsenäisen talonpojan kansankirkollisen kiinnostuksen kohteena, mutta kumpikaan samastumiskohde ei ollut poliittisesti neutraali. Arkkipiispa Martti Simojoen ja monen muun kirkollisen vaikuttajan kansankirkollisesti motivoituidut kädenojennukset työväestölle herättivät toisaalla, esimerkiksi Keskustapuolueessa, syytöksiä, että kirkon johto suosi sosiaalidemokraatteja.²⁶

Kirkon politisoitumisen toisenlainen muoto, kirkollisdemokratian puoluepolitisoituminen eli puolueiden aktiivinen osallistuminen kirkon henkilövalintoihin ja päätöksentekoon, jakoi sen sijaan mielipiteitä. Vuoden 1968 kirkolliskokous ei sallinut seurakuntavaalien ehdokaslistoihin tunnuk- sia pelätessään vaalien politisoituvan.²⁷ Toisaalta puolueiden kirkollista aktivoitumista kannattaneet hakivat mielipiteilleen tukea kansankirkkoajatte- lusta. Joidenkin Keskustapuolueen edustajien mu- kaan kirkko ei ollut todellinen kansankirkko, ellei se avannut oviaan kansaa edustaneiden poliittisten puolueiden toiminnalle.²⁸ Samantyyppinen myön- teinen käsitys puolueiden osallistumisesta oli tuttu esimerkiksi Ruotsin sosiaalidemokraattien keskuu- desta.²⁹ Ajatus kansankirkosta auttoi perustelevaan yhtäältä, miksi kirkon tuli politisoitua, ja toisaalta, miksi se ei ehdottomasti saanut politisoitua.

Politisoitumisesta oli tullut kirkolle ongelma sa- malla, kun kirkko oli alettu yhdistää esivallan sijasta yhä voimakkaammin kansaan ja kun tuo kansa oli osoittautunut kaikkea muuta kuin yksimieliseksi. Ajatus kansankirkosta, joka olisi sekä demokraat- tisesti hallittu että Jumalan sanaan sidottu ja joka ottaisi aktiivisesti kantaa yhteiskunnallisiin asioihin samastumatta kuitenkaan mihinkään puolueeseen, oli eräs tausta 1970-luvun alun politisoitumiskes- kustelulle. Toimintaympäristönä ei tuolloin ollut 1800-luvun tavoin esivallan virallinen ykseys vaan erimielinen poliittinen kenttä, jossa erilaiset kan- sankirkolliset ihanteet törmäsivät helposti toisiinsa. Yhtälöstä tulikin vaatava, melkein yhtä haastava kuin pastori Elis Bergrothilla, joka aikoinaan vaati puolueita pois kansankirkosta, suitsi pappien poliittista puhetta ja toimi tarmolla Suomalaisessa puolueessa.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Painamattomat lähteet

<i>Keskustan ja maaseudun arkisto</i> , Helsinki	KMA
Keskustapuolueen puoluetuomiston arkisto	KPA
Toimikunnan	Ce
Kirkkopoliittinen toimikunta 1969–1976	KT
Sanomakeskuksen lähetykset	Dk

Vaalit	Ja
Seurakuntavaalit 1974–	SV

Painetut lähteet

- BERGROTH, ELIS
 1889 ”Eriuskolaislain johdosta”. *Vartija* 2, 383–391.
 KIRK.KOK. PTK.
 1876 Turussa istuneen, Suomen ensimmäisen seu- rakunta-kokouksen Protokollat. Hämeenlinna 1877.
 1886 Turussa istuneen Suomen toisen kirkollis-koko- uksen protokollat. Hämeenlinna 1888.

Sanomalehdet

Suomenmaa 1974

Kirjallisuus

- AARNIO, EEVA
 2003 ”Puolue”. *Käsitteet liikkeessä: Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Toim. M. Hyvärinen, J. Kurunmäki, K. Palonen, T. Pulkkinen & H. Stenius. Tampere: Vastapaino, 413–466.
 ALAPURO, RISTO
 1999 ”Social classes and nationalism: the North-East Baltic”. *National History and Identity: Ap- proaches to the Writing of National History*

-
- 17 Mustakallio 1983, 211–223, 236–237, 240–241, 423–425.
 18 Veikkola 1980, 397.
 19 Norderval 2001, 195.
 20 Jalovaara 2007, 48–49; Niiranen 2008, 165, 306–309.
 21 Murtorinne 1977, 18; Veikkola 1990, 492; Murtorinne 1995, 309–310; Lauha 1999, 68; Niiranen 2000, 89–90. Ks. myös Jalovaara 2007, 254–256.
 22 Murtorinne 1976, 119.
 23 Murtorinne 1978b, 138.
 24 Ks. Antila 2010, 21, 415.
 25 Ks. Pohjantammi 2003, 396; Kyrö 2008, 52.
 26 Ks. Antila 2010, 153–154, 293–295, 393–394.
 27 Juva 1976, 210; Antila 2010, 143–144, 264–266, 275–276, 297–299, 309–310.
 28 KMA KPA Ce7 KT 1969–76 kirkkopoliittisen toimikunnan pöytäkirja 2.6.1970, 2–3; KMA KPA Dk 1079/1974 ”Yllä- tykselliset seurakuntavaalit” (Martti Havas); *Suomenmaa* 22.11.1974, ”Piiloleikki ei voi enää jatkua” (pääk.); Antila 2010, 144, 297, 299.
 29 Alvunger 2006, 150, 191.

- in the North-East Baltic Region Nineteenth and Twentieth Centuries*. Ed. Michael Branch. *Studia Fennica Ethnologica* 6. Helsinki: Finnish Literature Society, 111–121.
- ALAPURO, RISTO & STENIUS, HENRIK
1987 "Kansanliikkeet loivat kansakunnan". *Kansa liikkeessä*. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius. Helsinki: Kirjayhtymä, 7–52.
- ALVUNGER, DANIEL
2006 *Nytt vin i gamla läglar: Socialdemokratisk kyrkopolitik under perioden 1944–1973*. Diss. Lund. Göteborg: Församlingsförlaget.
- ANTILA, JAAKKO OLAVI
2010 "Politiikka on kirkossa": *Keskustapuolueen kirkkopolitiittisten tavoitteiden muotoutuminen vuosina 1966–1978*. SKHST 213. Diss. Helsinki.
- BLÜCKERT, KJELL
2000 *The Church as Nation: A Study in Ecclesiology and Nationhood*. Diss. Uppsala. European University Studies Series XXIII Theology 697. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- HAAPALA, PERTTI
1995 *Kun yhteiskunta hajosi: Suomi 1914–1920*. 2. p. Helsinki: Edita.
2009 "Kun kansankirkko hajosi". *Sisällissota 1918 ja kirkko*. Toim. Ilkka Huhta. SKHST 212. Helsinki: SKHS, 17–23.
- HUHTA, ILKKA
1999 "Kansanliike, valtio ja kirkko: Körttiläisiä kannanottoja kirkon ja valtion suhteeseen ennen itsenäistymistä". *Teologinen Aikakauskirja* 104, 19–27.
2001 "Täällä on oikea Suomenkansa": *Körttiläisyyden julkisuuskuva 1880–1918*. Diss. Helsinki. SKHST 186. Helsinki: SKHS.
- HUTTUNEN, NIKO
2009 "Paavalin esivaltaopetus sisällissodan tulkinnoissa". *Sisällissota 1918 ja kirkko*. Toim. Ilkka Huhta. SKHST 212. Helsinki: SKHS, 204–217.
- INNANEN, TAPANI
2009 "Sisällissodan kokeneet nuoret teologit kristilliskansallista eheyden ihannetta rakentamassa". *Sisällissota 1918 ja kirkko*. Toim. Ilkka Huhta. SKHST 212. Helsinki: SKHS, 164–181.
- JALOVAARA, VILLE
2007 *Kirkko, Kekkonen ja kommunismi poliittisina kriisivuosina 1958–1962*. Diss. Helsinki. SKHST 200. Helsinki: SKHS.
- JUVA, MIKKO
1960 *Valtiokirkosta kansankirkoksi: Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmentälukuun haasteeseen*. Porvoo & Helsinki: WSOY.
1976 *Kirkon parlamentti: Suomen kirkolliskokousten historia 1876–1976*. Helsinki: Otava.
- KLEMELÄ, ESKO
1977 "Kirkon sisä- ja ulkopoliittinen rooli toisen maailmansodan aikana". *Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*. Toim. Markku Heikkilä & Eino Murtorinne. [Helsinki:] Kirjapaja, 93–106.
- KYRÖ, SUVU
2008 Työväenkysymys uskonnollisessa kirjallisuudessa 1944–1950. Yleisen kirkkohistorian lisen-siaatintutkimus. HYTTK.
- LAUHA, AILA
1999 "'Syyttömyyden' taakka: Suomen luterilainen kirkko ja sotasyllisyys". *Teologinen Aikakauskirja* 104, 63–71.
2005 "Finnish Christianity since 1940". *Nordic Folk Churches: A Contemporary Church History*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans, 27–40.
- LIIKANEN, ILKKA
1987 "Kansanvalistajien kansakunta: Kansanvalistusseura fennomanian aatteellisena ja organisatorisena keskuksena". *Kansa liikkeessä*. Toim. Risto Alapuro, Ilkka Liikanen, Kerstin Smeds & Henrik Stenius. Helsinki: Kirjayhtymä, 126–141.
2003 "Kansa". *Käsitteet liikkeessä: Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Toim. M. Hyvärinen, J. Kurunmäki, K. Palonen, T. Pulkkinen & H. Stenius. Tampere: Vastapaino, 257–307.
- MURTORINNE, EINO
1964 *Papisto ja esivalta routavuosina 1899–1906*. Diss. Helsinki. SKHST 68. Helsinki: SKHS.
1976 "Kansankirkon historiallinen tulkinta ja sovel-lutus". *Teologinen Aikakauskirja* 81, 113–120.
1977 "Kirkon seitsemän vuosikymmentä". *Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*.

- Toim. Markku Heikkilä & Eino Murtorinne. [Helsinki:] Kirjapaja, 7–25.
- 1978a ”Kirkko ja suomalaiskansallinen ideologia”. *Aate ja yhteiskunta: Mikko Juvalle omistettuja tutkielmia*. Helsinki: Otava, 269–283.
- 1978b ”Uuden kansankirkkonäkemyksen hahmottaminen toisen maailmansodan puristuksessa”. *Toisen maailmansodan vaikutus suomalaiseseen kulttuuriin, seminaari Joensuussa 21.–22.6.1977: Yhteenveto alustuksista ja valmistetuista puheenvuoroista sekä niistä käydystä keskustelusta*. Toim. Antti Laine. Suomi toisessa maailmansodassa –projektin julkaisuja 5. Helsinki: [Suomi toisessa maailmansodassa –projekti], 134–146.
- 1995 *Suomen kirkon historia 4: Sortovuosista nykypäiviin 1900–1990*. Porvoo & Helsinki & Juva: WSOY.
- 1998 ”Den fennomanska rörelsen och Finlands kyrka 1850–1914”. *Kyrka och nationalism i Norden: Nationalism och skandinavism i de nordiska folkkyrkorna under 1800-talet*. Utgivare Ingmar Brohed. Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis 39. Lund: Lund University Press.
- MUSTAKALLIO, HANNU
- 1983 *Säätypapista kansalaiseksi: Papiston poliittis-yhteiskunnallinen rooli demokratisoitumisen murrosvaiheessa 1905–1907*. Diss. Helsinki. SKHST 126. Helsinki: SKHS.
- NIIRANEN, PEKKA
- 2000 *Kekkonen ja kirkko: Tasavallan presidentti Urho Kekkosen ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon suhteet vuosina 1956–1981*. Diss. Helsinki. Helsinki: Kirjapaja.
- 2008 *Martti Simojoki – kirkon ääni*. Helsinki: Kirjapaja.
- NORDERVAL, ØYVIND
- 2001 ”Den norske kirke i etterkrigssamfunnet: Konflikt, nyorientering og reformer”. *Nordiske folkekirker i opbrud: National identitet og international nyorientering efter 1945*. Redigeret af Jens Holger Schjørring. Aarhus: Aarhus universitetsforlag, 191–212.
- PALONEN, KARI
- 1989 ”Korrekturen zur Geschichte von 'Politisierung'”. *Archiv für Begriffsgeschichte* 30. Bonn: Bouvier, 224–234.
- 2003 ”Politiikka”. *Käsitteet liikkeessä: Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Toim. M. Hyvärinen, J. Kurunmäki, K. Palonen, T. Pulkkinen & H. Stenius. Tampere: Vastapaino, 467–518.
- PIRINEN, KAUKO
- 1976 ”Kansankirkko kirkko-oikeudellisena ongelmana”. *Teologinen Aikakauskirja* 81, 173–184.
- POHJANTAMMI, ISMO
- 2003 ”Edustus”. *Käsitteet liikkeessä: Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Toim. M. Hyvärinen, J. Kurunmäki, K. Palonen, T. Pulkkinen & H. Stenius. Tampere: Vastapaino, 363–412.
- SEPPO, JUHA
- 1976 ”Kansankirkon historiallinen tulkinta ja sovelletus Suomessa maailmansotien välisenä aikana”. *Teologinen Aikakauskirja* 81, 121–130.
- 1977 ”Kansankirkkona uskonnonvapauslain toteuttua”. *Kirkko suomalaisessa yhteiskunnassa 1900-luvulla*. Toim. Markku Heikkilä & Eino Murtorinne. [Helsinki:] Kirjapaja, 69–81.
- 1999 ”Kirkko ja itsenäinen Suomi 1917–1998”. *Uskonto ja nykyaika: Yksilö ja eurooppalaisen yhteiskunnan murros*. Toim. Markku Heikkilä. Jyväskylä: Atena, 10–52.
- SILTALA, JUHA
- 1999 *Valkoisen äidin pojat: Siveellisyys ja sen varjat kansallisessa projektissa*. Helsinki: Otava.
- VEIKKOLA, JUHANI
- 1980 *Nuorkirkollisen suuntauksen muotoutuminen Suomen kirkossa suurlakosta 1903 ensimmäisiin kirkkopäiviin 1918*. Diss. Helsinki. SKHST 118. Helsinki: SKHS.
- 1990 ”Kansankirkko suomalaisessa maisemassa”. *Kirkko ja politiikka: Juhlakirja professori Eino Murtorinteen täyttäessä 60 vuotta 25.11.1990*. Toim. Hannu Mustakallio. SKHST 153. Helsinki: SKHS, 483–499.
- YLIKANGAS, HEIKKI
- 1999 *Tie Tampereelle: Dokumentoitu kuvaus Tampereen antautumiseen johtaneista sotatapahtumista Suomen sisällissodassa 1918*. 7. p. Porvoo & Helsinki & Juva: WSOY.